

[Published in: M.A. Thung (red) *Blijven wij grenzen verleggen? Een grondvraag van onze technologische cultuur*. 's Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum, pp. 33 39]

‘GRENZEN’: DRIE ANTROPOLOGISCHE KANTTEKENINGEN

Sjaak van der Geest

“Er zijn grenzen” is een veelgebruikte uitdrukking om mensen ‘tot de orde’ te roepen, tot andere gedachten te brengen. Maar *zijn* er grenzen? De kanttekeningen die ik hier bij het begrip ‘grenzen’ plaats, zijn, kort samengevat: (1) dat het hier om een metafoor gaat waarmee mensen iets ‘vast’ trachten te leggen dat van zichzelf ‘fluïde’ is, (2) dat het ‘grenzen trekken’ tot het wezen van de cultuur behoort, en (3) dat de wijze waarop dit gebeurt cultuur- en context-gebonden is.

Metafoor en retoriek

Als we het over ‘grenzen’ hebben, is dat bijna altijd in een metaforische betekenis. ‘Meta-fora’ wil letterlijk zeggen dat een term die in een bepaald betekenisveld thuishoort, ‘overgedragen’ wordt naar een ander veld. In het geval van ‘grenzen’ is dat een term uit de geografie die toegepast wordt in bijvoorbeeld de ethiek, de geneeskunde, de economie. Die overdracht is mogelijk omdat er een gelijkenis wordt opgemerkt tussen het ene en het andere. De afgebakende ruimte uit de geografie, het gebied, het land, heeft iets gemeen, vindt men, met de geneeskunde. De geneeskunde kan men beschouwen als een gebied waar men ‘binnen’ of ‘buiten’ kan bevinden.

Als antropoloog ben ik echter niet zozeer geïnteresseerd in wat een metafoor *is*, maar in wat hij *doet* in het dagelijks leven van mensen. De belangrijkste functie van een metafoor lijkt me daar: vastheid en duidelijkheid te scheppen. Een term, afkomstig uit een wereld die tastbaar en gemakkelijk te begrijpen is, bijvoorbeeld de wereld van ruimtelijke, fysieke verschijnselen, wordt verplaatst naar een omgeving waar van alles juist ongrijpbaar lijkt. Het woord brengt de sfeer van concreetheid en duidelijkheid uit zijn oorspronkelijke omgeving met zich mee en wekt, door zijn toepassing in die tweede, meer chaotische wereld, de suggestie dat ook daar orde heerst.

Zonder metaforen kunnen wij niet leven. Lakoff & Johnson hebben hun boekje over dit onderwerp dan ook terecht de titel “Metaphors we live by” meegegeven. Zonder metaforen kan er niet gedacht of gesproken worden, is er geen communicatie mogelijk. Dit korte artikel illustreert dat. Er is nauwelijks een zin zonder metafoor in te vinden. Zonder de metaforische verwerking van de werkelijkheid kan er zelfs geen sprake zijn van betekenisvolle ervaringen. Metaforen zijn het net dat wij over de werkelijkheid heen werpen om haar te vangen. De

filosofe Langer schrijft dat het wezenlijke van ons denken symboliseren is. Metaforen zijn onze 'ezelsbruggetjes' naar het ondenkbare, onzegbare, onervaarbare.

Het spreekt welhaast vanzelf dat de wereld van de zintuigelijke waarnemingen de belangrijkste 'leverancier' is van metaforen. Hoe directer de waarneming, hoe concreter de suggestie die van de metafoor uitgaat. En daar is het om te doen. De meest directe bron van fysieke ervaringen is natuurlijk het menselijk lichaam. We zien dan ook dat in alle talen menselijke lichaamsdelen, zoals hand, voet, hoofd, oog, oor en mond veruit de vruchtbaarste metaforen zijn. De fysieke prikkels die onze zintuigen bereiken, vormen het tweede reservoir van metaforen: groot en klein, hoog en laag, licht en donker, hard en zacht, koud en warm, scherp en bot. Al deze woorden zijn zozeer als metafoor ingeburgerd in onze taal dat we ze niet meer als zodanig herkennen. Niemand denkt meer aan beeldspraak als er gesproken wordt over het 'hoofd' van een delegatie, een 'grote' persoonlijkheid, of een 'scherpe' opmerking.

Van deze meest nabije, en daarom meest 'reële' ervaringen komen we bij een meer verwijderde maar nog steeds zeer tastbare wereld die een rijke bron van metaforen blijkt te zijn, de wereld der ruimtelijke verschijnselen. Van de geografie gaat een grote aantrekkingskracht uit op ons denken. Haar charme is haar concreetheid. Bismarck zou gezegd hebben dat de enige blijvende factor in de geschiedenis de geografie is. En als hij het niet gezegd heeft, zou iedere andere politicus het gezegd kunnen hebben. De tijd vervliegt, de ruimte blijft, althans, zo ervaren wij het. Het land, de dorpen en de steden, de bergen en rivieren, de bossen en de velden, zij vormen letterlijk de bestaansbodem van mensen. De resultaten van een politiek beleid worden *afgemeten* in de ruimte. Land veroveren is winst, land afstaan is verlies. Die concreetheid van het geografische wordt overgedragen naar andere 'gebieden' (hier is het bewijs) van de menselijke ervaring. Wie een gedachte kan weergeven in geografische beelden, boekt winst. Die gedachte zal gemakkelijker begrepen en overgenomen worden door anderen. Daarbij wordt vergeten dat het eigenlijk maar een metafoor is die ons aanspreekt, een alsof-aanduiding. We gaan de term een letterlijke betekenis toekennen. Een metafoor heeft dan ook een retorische kracht, hij tracht mensen over te halen iets op een bepaalde wijze te zien.

De term 'grenzen', een van de belangrijkste begrippen uit de geografie, heeft zo'n retorsch vermogen. Hij roept een beeld op van iets dat 'afgebakend' is (ook een metafoor), hij creëert een illusie van geordende ruimte. Grenzen trekken, onderscheid aanbrengen tussen A en B, is immers het principe van ordenen. Bovendien suggereert de term dat die orde vastligt, door ons wordt *aangetroffen*, als een natuurfeit bijna. We beseffen weliswaar dat grenzen door mensen gemaakt zijn, maar tegelijkertijd weten we dat die grenzen vaak al zo oud en onveranderlijk zijn dat ze als het ware tot de natuur zijn gaan behoren. Door zijn toevlucht te nemen tot het beeld van 'grenzen' creëert iemand de indruk dat het onderwerp waarover hij spreekt van zichzelf een orde en een afbakening heeft waaraan hij zekerheid kan ontnemen over

hoe hij met betrekking tot dat onderwerp moet handelen. De concreetheid en duidelijkheid die dat geïmporteerde woord ‘grenzen’ met zich meebrengt, straalt af op zijn nieuwe omgeving. We hebben het gevoel meer greep te krijgen op wat ons eerst vaag en ongrijpbaar toescheen. Het feit dat de metafoor niet meer herkend wordt, werkt in zijn voordeel. Voor de dichter zijn afgesleten metaforen niet interessant. Ze ‘doen’ hem niets meer. Ze zijn ‘dood’. Maar van een antropologisch standpunt uit gezien zijn ze juist meer levend dan ooit. Hun suggestieve kracht heeft zijn top bereikt: ze worden *letterlijk* genomen. Dat precies geeft hun die retorische kracht. Met behulp van metaforen kunnen we anderen, of onszelf, tot een bepaalde zienswijze verleiden. Twee voorbeelden:

De politiek is van zichzelf een vormloos geheel. Wat een regering zou moeten doen, welke prioriteiten zij moet stellen, is verre van duidelijk. Iedereen heeft er een andere opvatting over. De smaken verschillen, de belangen botsen. De politicus moet daar orde in brengen en die orde vervolgens aan anderen zien te verkopen. Dat gaat vooral via woorden. Woorden toveren een beeld van een politiek beleid dat ‘duidelijk’, ‘logisch’ en ‘rechtvaardig’ is. In grote aantallen worden de metaforen uit de wereld van helderheid, ondubbelzinnigheid en vanzelfsprekendheid gehaald om het arbitraire en de ambiguïteit van de politiek te bedekken. Eén zo’n metafoor, een zeer krachtige, is ‘grens’. Zoals er grenzen zijn tussen landen, concreet, gemarkeerd met palen en slagbomen, betoogt de politicus, zo zijn er ook ‘grenzen’ aan allerlei zaken die te maken hebben met de verdeling van rechten en materiële goederen over de bevolking. De begroting heeft zijn ‘grenzen’, de tijd is beperkt. Hoe letterlijker de burger deze metafoor neemt, hoe gemakkelijker hij overtuigd wordt.

De ethiek. Wat is goed? Hoe dient de mens te handelen? Filosofen hebben naarstig gezocht naar algemeen geldende richtlijnen. Het nadeel van zulke algemene uitspraken is echter dat ze abstract zijn. De ethicus heeft behoefte aan concrete beelden om zijn tamelijk abstracte ideeën duidelijk te maken, niet alleen als didactisch middel voor zijn toehoorders maar ook voor zichzelf; om orde te scheppen in een wirwar van morele mogelijkheden. Lijnen, afbakeningen, grenzen roepen zulk een orde op. Wat als goed en slecht gedacht wordt, krijgt ruimtelijke dimensies. Tot zover mag je gaan. Als je verder gaat, overschrijd je een ‘grens’, bega je een ‘overtreding’, bevind je je op verboden terrein, zit je verkeerd. De metafoor brengt vaste grond in een moeras van vragen en geboden. Kuitert (1984: 117) zegt het wat subtieler maar het is hetzelfde: “Menselijk handelen is aan grenzen gebonden: een mens kan niet alles en het is goed dat hij dat beseft. Hij mag niet alles en ook daarvan dient hij zich bewust te zijn. Waarom mag hij niet alles? Omdat bij alles wat wij doen anderen, medemensen, betrokken zijn, die wij kunnen schaden of goeddoen. Op dat punt liggen de morele grenzen van ons handelen...” Zijn tamelijk complexe verwijzing naar onze betrokkenheid op de ander krijgt een simpeler en concreter voorkomen door er een ruimtelijke voorstelling aan te geven.

De ethicus en de politicus zijn slechts willekeurige voorbeelden. Ik had ook (in alfabetische volgorde) de arts, atleet, consument, econoom, kruidenier, milieu-activist, onderwijzer, politieagent, psychiater, of theoloog ter illustratie kunnen kiezen. Er is geen mens die niet ordent, die geen 'grenzen' trekt. Dat brengt ons bij cultuur.

Cultuur

De term 'grens' is niet alleen een populaire metafoor omdat hij zo concreet is, maar ook omdat hij gebruikt kan worden voor iets wat misschien wel het meest 'menselijk' is van alle menselijke eigenschappen: de behoefte aan orde. Wie aan een antropoloog zou vragen wat nu het belangrijkste 'ingrediënt' is in het begrip cultuur, zal waarschijnlijk ongeveer dat als antwoord krijgen: het scheppen van orde.

In een beroemd artikel over religie citeert de antropoloog Clifford Geertz de filosofe Suzanne Langer die opmerkt dat de mens zich aan van alles kan aanpassen, maar één ding onverdraaglijk vindt: chaos. Cultuur is bestrijding van chaos. Peter Berger (1973:33) karakteriseert in zijn boek "The social reality of religion" cultuur als een bouwwerk opgericht tegen de chaos, want, zo schrijft hij, die moet kost wat kost buiten de deur gehouden worden. *Ordnung muss sein*. En orde komt tot stand door onderscheid te maken tussen A en B; door mensen en dingen, woorden en gedachten die ons omringen te verdelen in verschillende soorten: waar tegenover vals, goed tegenover slecht, bruikbaar tegenover onbruikbaar, eetbaar tegenover niet eetbaar, vriend tegenover vijand, enzovoort. Dat is het begin van cultuur: ordenen, rangschikken, classificeren.¹ De orde stelt ons in staat te overleven. Aan de classificatie van de werkelijkheid ontleen wij richtlijnen hoe wij het best kunnen handelen: wat wij wel en niet kunnen eten, bij wie wij wel en niet hulp kunnen zoeken, hoe wij het land moeten bebouwen, hoe we met ziekte kunnen omgaan; misschien zelfs: hoe wij aan de dood, de grootste chaos-stichter, kunnen ontkomen. *Divide et impera* geldt ook hier. Door de omringende werkelijkheid te verdelen, vestigen wij macht, niet alleen over die werkelijkheid maar ook over onszelf.

Deze culturele daad van ordenen, wat is het anders dan - metaforisch gesproken - grenzen trekken? Identiteit wordt gemaakt door een grens te trekken tussen een 'wij' en een 'zij', op nationaal of familie-niveau, naar taal of naar religie. Mensen worden van dieren onderscheiden, mannen van vrouwen, kinderen van volwassenen, zieken van gezonden.

¹ Een antropologische vakgroep aan de Universiteit van Amsterdam heeft 'grenzen' als thema en titel van haar onderzoeksprogramma gekozen, want (uit een interne nota): "Eigenlijk zijn antropologen voortdurend bezig ... met het in kaart brengen (!) en analyseren van de wijze waarop mensen her en der in de wereld, zowel letterlijk als figuurlijk, grenzen trekken en overtrekken."

En daar binnen worden weer andere, fijnere classificaties aangebracht.²

Dit klinkt misschien academisch, maar het grenzen trekken gebeurt ook in de meest alledaagse bezigheden van mensen. Taal zou betekenisloze chaos zijn als er geen afbakening waren tussen zinnen en tussen woorden. Zonder cesuren bestaat taal eenvoudig niet. Datzelfde geldt voor alle andere zintuigelijke waarnemingen. Waarnemen is altijd: verschillen opmerken, of, als men wil, verschillen aanbrengen. Zich een cultuur eigen maken is op de eerste plaats leren waar de cesuren zich bevinden, waar men de lijnen van het onderscheid tussen A en B en C trekt. Terecht gebruiken wij het woord ‘onderscheiden’ als een synoniem voor ‘zien’. Geen tekening kan zonder lijnen. Zo is het ook met cultuur. Wie beweert dat een bepaalde cultuur geen grenzen trekt of geen grenzen erkent, spreekt onzin. Cultuur *is* immers ‘grenzen trekken’. *Hoe* die grenzen getrokken worden, ligt echter niet vast.

Relatief

Wie de metaforische status en het retorisch effect van het woord ‘grenzen’ accepteert, zal geen moeite hebben met de bewering dat de wijze waarop deze metafoor gebruikt wordt, niet anders dan relatief kan zijn. Het kernpunt van de eerste kanttekening was dat een bepaald onderwerp of een geheel van onderwerpen, geen eigen ‘natuurlijke’ ordening heeft en, om die reden, mensen een grote vrijheid laat daar eigen gedachten over te ontwikkelen. Tegelijkertijd vraagt die losheid en ongestructureerdheid om een ordening, zoals een vacuüm lucht aanzuigt. Dwingend is *dat* er een structurering komt maar niet *hoe* die er uitziet. Die structurering moet tevens richtlijnen voor gedrag bieden. Opnieuw geldt: van belang is *dat* die richtlijnen er komen, minder *hoe* ze er uitzien. Uitgangspunt, zoals zojuist is vastgesteld, is de opvatting dat de mens een zingevend en chaos bestrijdend wezen is.

Cultureel antropologen zijn enerzijds getroffen door deze overeenkomst tussen mensen, anderzijds benadrukken zij dat de wijze waarop orde geschapen wordt van cultuur tot cultuur kan verschillen. Wat in de ene samenleving goed, mooi, gewoon is, wordt elders als slecht, afstotend, abnormaal gezien. Men denke aan polygamie, homoseksualiteit, clitoridectomie, naaktlopen, bejaardentehuizen, infanticide, het eten van levende rupsen, het aanbidden van een god, het terechtstellen van heksen, het dansen op een begrafenis, het drinken van urine, het bouwen van bommenwerpers, het slaan van kinderen, het doden van zeehondjes, enzovoort. Wat in de ene cultuur onmogelijk is, een absolute ‘grens’, blijkt elders doodeenvoudig, ‘een

² Het was te voorzien dat er binnen de culturele antropologie ook verzet zou komen tegen deze ‘ordentelijke’ opvatting over cultuur. In een recente stroming, door sommigen ‘post modernistisch’ genoemd, wordt juist de chaos, het ongetemde, onbegrensde en contradictoire als het creatieve element van menselijke cultuur beschouwd (zie bijvoorbeeld Taussig 1987).

fluitje van een cent'. Ik geef daar een voorbeeld van in een andere bijdrage aan deze bundel (van der Geest 1991).

Het constateren van deze verschillen is één. Vervolgens komt de vraag: wat hiervan te denken? Sommige antropologen hebben als conclusie getrokken dat ieder waardeoordeel over deze of gene culturele praktijk misplaatst zou zijn. Alles is 'goed' binnen zijn context. Maar dit type van 'cultuurrelativisme' wordt steeds meer als onhoudbaar ervaren (zie b.v. Lemaire 1976). Wel zullen bijna alle antropologen met voorzichtigheid en respect over 'vreemde' gebruiken blijven spreken en zich verzetten tegen ethocentrische uitspraken. Maar dat hoeft hen er niet van te weerhouden pogingen te doen om tot een vergelijkend waardeoordeel over diverse tradities te komen.

Terug naar de - willekeurige - opsomming van culturele gebruiken (zie boven). Al deze gebruiken impliceren ideeën over 'grenzen', afbakeningen, tegenstellingen, bijvoorbeeld tussen het hebben van één of meer vrouwen, tussen deze of gene seksuele voorkeur, tussen verschillende vormen van lichaamsversiering, enzovoort. De voorbeelden laten er geen twijfel over bestaan: wat hier als een 'grens', een wezenlijk verschil, gezien wordt (een vlieg mag men doodslaan, een zeehond niet) wordt elders niet als zodanig gezien, wat in kan houden dat beide diersoorten wel of juist niet door de mens gedood kunnen worden. Die tegenstelling komt uiteraard niet alleen tussen verschillende culturen voor. Ook binnen een cultuur kunnen er grote variaties zijn in opvattingen over hoe de wereld in elkaar zit en hoe men zich derhalve dient te gedragen, afhankelijk van opvoeding, leeftijd, sekse, economische klasse, enzovoort. De wijze waarop mensen de hen omringende wereld ordenen, 'grenzen trekken', kan zowel tussen als binnen culturen sterk verschillen. De oorzaak daarvan is nu bekend: omdat die 'grenzen' er niet *liggen*, maar door mensen met uiteenlopende smaken, ideeën en belangen *gemaakt* worden.

Conclusie

Wat betekent dit nu voor het thema van deze bundel *Blijven wij grenzen verleggen?* Ik kan als antropoloog trachten enige afstand te nemen van de cultuur waartoe ik behoor en reflecteren op de wijze waarop men in de Nederlandse samenleving 'grenzen trekt'. Zo'n reflectie zal uiteraard een comparatief karakter hebben. Wat wel of niet kan, wel of niet mag in mijn eigen cultuur, vergelijk ik voortdurend met wat elders wel/niet kan/mag.

De eerste en belangrijkste opmerking is dan inderdaad, zoals ik alle ettelijke malen heb betoogd, dat er geen grenzen *zijn*, maar dat deze door mensen *gemaakt*, gedacht, gepraat worden. Wie zich beroept op grenzen als fysieke feiten of natuurgegevens, doet aan retoriek. Dit soort grenzen 'bestaat' alleen in de taal. Het zijn metaforen.

Wie de metaforische identiteit van 'grenzen' erkent, zal geen moeite hebben met mijn

tweede conclusie: de betekenis van het woord 'grens' hangt af van de context waarin het gebruikt wordt. Het woord kan een dringend signaal inhouden dat men 'tot zover kan gaan', omdat men anders 'zijn grenzen te buiten gaat', 'een over-treding begaat', 'over de schreef gaat', en, zoals dat populair heet, 'nergens blijft'. Maar het kan ook betekenen dat men de voorgestelde begrenzing juist moet overschrijden om niet 'bekrompen', conservatief, laf of slaafs te lijken. Het grootste compliment dat een wetenschapper of kunstenaar te beurt kan vallen is dat men zijn werk 'grensverleggend' noemt.

De term 'grenzen' letterlijk opvatten en losmaken van zijn spreek-context leidt tot 'misplaced concreteness'. Buiten de geografie kunnen we zelden over 'grenzen' in het algemeen spreken. Begrippen als 'grensaanvaarding', 'grensoverschrijding', 'ontgrenzing' en 'grensbewustzijn' zijn niet eenduidig en kunnen bij gebruik in een discussie verwarring zaaien. Toegepast op verschillende groepen en gebruikt in verschillende contexten krijgen zij totaal verschillende betekenissen.

Als er gesproken wordt over 'grenzen' aan het autoverkeer, ben ik misschien geneigd de spreker bij te vallen in zijn pleidooi voor minder auto's en wegen. Als men het echter heeft over onderzoek en beleid ter bevordering van internationale vrede of van gelijkwaardige economische betrekkingen tussen arme en rijke landen, vind ik juist dat de 'grenzen' die men tot nu toe geëerbiedigd heeft, doorbroken moeten worden. In ondubbelzinnig Nederlands - en in een poging metaforen te vermijden - zeg ik daarom: sommige dingen (toch een metafoor) in de samenleving zou ik graag radicaal veranderen, andere juist niet.

Mijn derde conclusie heeft zich al aangekondigd. Als mij gevraagd wordt of er naar mijn mening grenzen (beperkingen) gesteld moeten worden aan bepaalde ontwikkelingen in onze maatschappij, bijvoorbeeld aan de groei van het autoverkeer of aan genetische manipulatie met mensen en dieren, dan kan ik geen antwoord vinden in een vaste natuurlijke ordening die mij ter beschikking staat. Er is geen vast regelboek dat de lijnen aangeeft waarlangs allerlei problematische ontwikkelingen tot de orde geroepen kunnen worden. Ik zou zo'n 'boek' misschien wel hebben als ik nog geheel en al was ondergedompeld in één, min of meer homogene, cultuur. Nu ik echter buiten de deur en om de hoek heb gekeken - en wie heeft dat niet? - kan ik slechts moeizaam tastend tot een antwoord komen. Ik geef letterlijk *mijn mening*, die morgen misschien anders zal zijn, als ik de mening van weer iemand anders heb gehoord.

Dat wil echter niet zeggen dat mijn houding geheel en al agnostisch en relativistisch is. Een bezinning op het wezen van cultuur (enkelvoud) en een vergelijking tussen culturen (meervoud) biedt weldegelijk suggesties voor een stellingname ten aanzien van regelgeving voor bepaalde ontwikkelingen in mijn eigen maatschappij. Als het wezen van cultuur grenzen-stellen en zin-geven ter overleving is, volgt daaruit dat een halt toegeroepen dient te worden aan ontwikkelingen waarvan met redelijke zekerheid (maar dat is het probleem) vastgesteld kan

worden dat die onze toekomst in gevaar brengen. Observaties bij andere culturen en in de geschiedenis van onze eigen cultuur leren ons dat het maatschappelijk vermogen tot afgrenzen en regels stellen welhaast onbeperkt is. Wie zegt dat bepaalde ontwikkelingen niet te stoppen zijn, ontbreekt het aan visie en verbeelding.

Literatuur

Berger, P.L.

1973 *The social reality of religion*. Harmondworth: Penguin Books.

Geertz, C.

1966 Religion as a cultural system. In: M. Banton (ed) *Anthropological approaches to the study of religion*. London: Tavistock Publications, pp. 1-42 (herdrukt in Geertz' *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books, 1973, pp. 87-125).

Geest, S. van der

1991 Reproductieve manipulatie: de Nuer en wij. In: M.A. Thung (red) *Blijven wij grenzen verleggen? Een grondvraag van onze technologische cultuur*. 's Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum, pp. 75-78.

Kuitert, H.M.

1984 Grenzen in de geneeskunde: een ethisch perspectief. In: H. Noordergraaf & M.A. Thung (red) *Bezinning op gezondheidszorg: een aantal gewetensvragen*. Baarn: Ten Have, pp. 117-131.

Lakoff, G. & M. Johnson

1980 *Metaphors we live by*. Chicago: Chicago University Press.

Langer, S.K.

1960 *Philosophy in a new key*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press (Ned. vertaling: *Filosofische vernieuwing: een studie over de symboliek*. Utrecht/Antwerpen: Aula Boeken, 1965).

Lemaire, T.

1976 *Over de waarde van culturen*. Baarn: Ambo.

Taussig, M.

1987 *Shamanism, colonialism and the wild man. A study in terror and healing*. Chicago: University of Chicago Press.